

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR

VAZIRLIGI



ILMIY
AXBOROTNOMA

2023

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI

- НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК НАМАНГАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
- SCIENTIFIC BULLETIN OF
NAMANGAN STATE UNIVERSITY



ISSN:2181-0427

journal.namdu.uz





10.00.00

FILOLOGIYA FANLARI
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

O'ZBEK TILIDA SINONIMIYA MUNOSABATINI VUJUDGA KELITIRUVCHI OMILLAR

Xakimova Muhayyo Karimovna
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
filologiya fanlari doktori

Gmail: xakimova197621@gmail.com

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada sinonimiya munosabatining onomasiologik, semasiologik, antoposentrik talqinlari tahlil qilingan. Sinonimiya hodisasini vujudga keltiruvchi omillar o'rganilgan. Asosiy e'tibor kognitiv va lingvomadaniy omillarga qaratilgan. Bunda olamning bilish natijasida, evfemistik qo'llashlar natijasida shakllangan sinonimik qatorlar aniqlangan va tahlilga tortilgan. Maqolada sinonimiya va graduonimiyaning farqli xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Sinonimik qatordagi farqlanishlar va sinonimiya turlari yanada oydinlashtirilgan.*

***Kalit so'zlar:** sinonimiya, antoposentrik tahlil, kognitiv omil, antoposentrik tahlil, adsolut sinonimlar, nutqiy sinonimlar, konnotatsiya.*

ФАКТОРЫ, ОБУСЛОВЛЯЮЩИЕ ОТНОШЕНИЕ СИНОНИМИИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Хакимова Мухайё Каримовна
Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы, доктор
филологических наук

Gmail: xakimova197621@gmail.com

***Аннотация:** В данной статье анализируются ономазиологическая, семасиологическая, антропоцентрическая трактовки отношения синонимии. Исследованы факторы, вызывающие явление синонимии. Основное внимание сосредоточено на когнитивных и лингвокультурологических факторах. При этом были выявлены и проанализированы синонимические линии, образованные в результате познания вселенной и эвфемистических употреблений. В статье акцентируется внимание на различных признаках синонимии и градуонимии. Далее уточняются различия в синонимическом ряду и типах синонимии.*

***Ключевые слова:** синонимия, антоцентрический анализ, когнитивный фактор, антоцентрический анализ, абсолютные синонимы, речевые синонимы, коннотация.*

FACTORS CONDITIONING THE RELATIONSHIP OF SYNONYMY IN THE UZBEK LANGUAGE

Khakimova Muhayo Karimovna
Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Doctor of Philology

Gmail: xakimova197621@gmail.com

Abstract. This article analyzes the onomasiological, semasiological, anthropocentric interpretations of the relation of synonymy. The factors causing the phenomenon of synonymy have been studied. The main attention is focused on cognitive and linguistic and cultural factors. In this, the synonymous lines formed as a result of knowledge of the universe and euphemistic uses were identified and analyzed. The article focuses on the different features of synonymy and graduonymy. Differences in the synonymy line and types of synonymy are further clarified.

Key words: synonymy, anthocentric analysis, cognitive factor, anthocentric analysis, absolute synonyms, speech synonyms, connotation.

Kirish

Antroposentrik tilshunoslikka oid qarashlarda sinonimiya nominatsiyani aniqlovchi munosabat, sinonimik qatorlar esa muayyan konseptning turli tomonlarini ifodalab, lisoniy voqelanishini belgilovchi birliklar ekanligiga e'tibor qaratiladi. Uslubiy sinonimlar esa pragmalingsvistik vosita sifatida ham ko'riladi. *Taqdir, qismat, peshana, yozmish, nasib(a), ko'rgilik* sinonimik qatoridagi leksemalar "taqdir" konseptining o'zbeklar lisoniy ongidagi tashkil etuvchilaridir. Demak, bu o'rinda har bir leksema muayyan bir tushuncha haqidagi xalqning diniy, milliy dunyoqarashidagi bilimlarni o'zida aks ettiradi.

Sinonimiya shaklan har xil; bitta tushunchani turli bo'yoq va ottenkalar bilan nomlovchi; denotativ ma'nosi bir xil; konnotativligi, uslubiy xosligi, qo'llanishi doirasi va darajasi, birikuvchanligi bilan farq qiluvchi; konseptual farqlanishlarni namoyon qiluvchi leksemalar munosabatidir.

Adabiyotlar tahlili

Semasiologik yondashuvga ko'ra sinonimiya denotativ semalari aynan, ifoda semalari bilan farq qiluvchi leksemalar munosabati deb baholash mumkin. Atoqli o'zbek tilshunosi Shavkat Rahmatullayevning sinonimiyaga bergan ta'rifini bunga misol qilish mumkin. "Ideografik semalari teng, bir yoki bir necha jihati o'zaro farqli leksemalar (leksosememalar) leksik sinonimlar (leksosinonimlar) deyiladi (yunoncha *synonimos* – "birgalikda nomlash"). Masalan, *yalqov-, dangasa-* leksemalari hozirgi adabiy o'zbek tilida ayni bir ideografik semalar yig'imiga ega, ayni bir leksik ma'noni ("mehnat qilishni yoqtirmaydigan") anglatadi va ayrim belgi-xususiyati bilan farqlanib turadi, shunga ko'ra bu leksemalar o'zaro sinonim deyiladi"[1].

Antroposentrik tilshunoslikka oid qarashda esa sinonimiya nominatsiyani aniqlovchi munosabat, sinonimik qatorlar esa muayyan konseptning turli tomonlarini ifodalab, lisoniy voqelanishini belgilovchi birliklar ekanligiga e'tibor qaratiladi. Uslubiy sinonimlar esa pragmalingsvistik vosita sifatida ham ko'riladi. *Taqdir, qismat, peshana, yozmish, nasib(a), ko'rgilik* sinonimik qatoridagi leksemalar "taqdir" konseptining o'zbeklar lisoniy ongidagi tashkil etuvchilaridir. Demak, bu o'rinda har bir leksema muayyan bir tushuncha haqidagi xalqning diniy, milliy dunyoqarashidagi bilimlarni o'zida aks ettiradi.

Sinonimiya munosabati ma'nodoshlik munosabati deb ham yuritiladi. Sinonimiya munosabati tilda ko'p uchraydigan, universal hodisa bo'lishi bilan birga, u butun lug'at tarkibini qoplaydigan kategoriya emas. Ya'ni lug'at tarkibidagi barcha leksemalar o'z sinonimlariga ega bo'lmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqolada mavzuni yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, semantik tahlil, lingvokulturologiyaning tayanch tushuncha va metodlaridan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar

Tilshunoslikda sinonimiya munosabatining mavjudligi bir qator omillar bilan izohlanadi.

1. So'zlovchilarning ijtimoiy tabaqalanishi (kasbiy, yosh, ijtimoiy sinflar). Masalan, *sil, tuberkulyoz; zotiljam, pnevmoniya; pul, aqcha, mullajiring, yakan*. Tilda sinonimiyaning shakllanishiga kasb-korga, fanga, jamiyatning turli tabaqalariga (dindorlar, rahbarlar, savdogarlar, talabalar kabi), turli yoshga (bolalar, o'smirlar, qariyalar nutqi) oid leksikaning shakllanishi ham sabab bo'ladi. Leksikaning gender o'ziga xosliklari ham sinonimik qatorlarni vujudga keltiradi. Masalan, *raqs* va *xirom* sinonimiyasida *xirom* so'zi faqat ayollar uchun qo'llanadi.

2. Tilda turli sheva va lahjalarning mavjudligi: *Narvon, shoti; yostiq, bolish*.

3. Vaqtning ta'siri. Yangi yoki eskirgan leksikaning tilda yashashi: *yuz, oraz; lab, dudoq*.

4. Tilning uslubiy xoslanishi: *xat, noma, maktub; osmon, samo, fazo, koinot*.

5. Tillarning bir-biriga ta'siri: *ota, padar; kun, quyosh; yer, zamin, barg, yaproq*.

6. Kognitiv omil. Olamni bilishning murakkablashuvi asnosida yangi nominatsiyalar shakllanadi. Bunda til egalari bir xilliklardan nozik farqlanishlarni anglaydi va nomlaydi: *samo, fazo, osmon, koinot* sinonimik qatoridagi *koinot* so'zi nisbatan keyinroq olamni o'zlashtirish asnosida shakllangan. Yoki bugungi kunda *noodatiy, nome'yoriy* sinonimik qatorga *anomol* leksemasi qo'shildi. Bu leksemaning tilimizga kirib kelishining bir qator ijtimoiy, tabiiy sabablari bo'lishi bilan birga, konseptual jihati ham mavjud. Mazkur so'z grek tilidan olingan bo'lib, "qonundan chekalanish" ma'nosini beradi. Tabiat hodisalari muayyan qonuniyatlar bilan sodir bo'lar ekan, ushbu odatiy me'yorlarning buzilishi uchun *anomol* so'zi qo'llana boshladi. Insoniyat tabiat qonunlarini bilish darajasiga va uni jamiyat qonunlari bilan farqlash darajasiga yetgach, bu jarayonlar dolzarblik kasb etgan bir paytda yangi nominatsiyalarga ehtiyoj seziladi. Yoki *galaktika* leksemasi tilimizda faol qo'llanadi va u *koinot* so'ziga sinonimdir. Bu so'z ham *koinotni* o'zlashtirish jarayonlari natijasida paydo bo'ldi va u "gravitatsion bog'liqlik" semasining bo'rtib turishi bilan *koinot* so'zining ma'nosidan farqlanadi.

7. Subyektiv munosabat. Muayyan bir predmetga bo'lgan subyektiv munosabat ham yangi sinonimik nominatsiyalarni hosil qiladi: *oriq, ozg'in, qiltiriq, dirdov, ipiltiriq, ramaqijon*.

Ma'lumki, inson olamni to'g'ridan to'g'ri nomlaydi yoki o'zining subyektiv munosabatini qo'shib nomlaydi. U olamni to'g'ridan to'g'ri nomlaganda leksemaning semantik strukturasi faqat denotativ semalardan iborat bo'lib, konnotatsiyadan holi bo'ladi. Bu kabi leksemalar baholovchi sinonimiyani hosil qilmaydi. Aksincha, ideografik va uslubiy sinonimlar shakllanadi. Lekin biz olamni nomlash jarayonida uni baholab ham ketamiz. Qaysidir olam voqeligi bizga qadrli bo'lishi, qaysidir biri yoqishi yoki yoqmasligi mumkin. Masalan, o'zbek tilida "yuz" sinonimik qatori *yuz, bet, aft, bashara, chehra, jamol, diydor, oraz, ruxsor, turq* kabi leksemalardan iborat. Bu leksemalarning *yuz* leksemasidan boshqa barcha a'zolarida ijobiy va salbiy konnotativ sema mavjud. Muayyan denotat, ya'ni kimnidir yuzi chiroyli bo'lishi mumkin bo'lgani holda unga salbiy konnotatsiyali *aft, bashara* kabi leksemlarni qo'llash mumkin. Yoki juda chiroyli bo'lmagan yuz uchun *chehra, jamol, diydor* kabi ijobiy konnotatsiyali so'zlardan foydalanish mumkin. Bu o'rinda konnotatsiyani belgilovchi omil denotatning belgilari emas, balki subyektning munosabati va bu munosabatni yuzaga chiqaruvchi pragmatik vaziyatdir.

8. Soʻz yasalishi ham sinonimiyaning vujudga kelishiga sabab boʻladi. Masalan, *sarflamoq, sarf qilmoq, harajatlamoq, harajat qilmoq, harjlamoq, harj qilmoq, chiqim qilmoq* sinonimik qatori oʻzbek tilining soʻz yasalish tizimi asosida shakllangan.

9. Polisemiya. Leksema sememalari qancha koʻp boʻlsa, ularning sinonimiya hosil qilish imkoniyatlari ham shuncha katta boʻladi. Chunki har bitta semema alohida sinonimik qatorlarni hosil qiladi.

koʻp maʼnoli leksema 1-semema sinonimik qator kontekst →
 2-semema sinonimik qator kontekst →
 3-semema sinonimik qator kontekst →

Ushbu jadval orqali koʻp maʼnoli leksemalarning sinonimiya bilan munosabati koʻrish mumkin"[2].

№	sememalar	maʼnosi	sinonimi	Konteksti
1	bahor 1	<i>Qishdan keyin yozdan oldin keladigan fasl</i>	Koʻklam	<i>Bir oʻlkaki, tuprogʻida oltin gullaydi, Bir oʻlkaki, qishlarida shivirlar bahor (Oybek).</i>
2	bahor 2	<i>Inson umrining gulgun davri</i>	Yoshlik	<i>Zar beshikka quyosh belandi, Shoshma! – deb oy tongga elandi, Tunu kunlar shunday ulandi - Oqayotir yillar anhuri, Qaytarmikan umr bahori?</i>
3	bahor 3	<i>Inson umrining bir yili</i>	Yosh	<i>Oʻn sakkiz bahorga boʻldim hamnafas.</i>

10. Evfemizmlar ham sinonimiyaning vujudga keltiruvchi sabablardan biri sanaladi: *tugʻmoq, koʻzi yorimoq, qutulib olmoq, koʻpayishmoq*. Bu esa lingvomadaniy omil hisoblanadi. Zero, qattiq gapirmaslik, vaziyatni yumshatish, uyat holatlarni berkitish, qoʻpollikni muloyimlashtirish kabilar evfemizmlarda koʻrinadi va u xalq madaniyatidan darak beradi. Bu haqida N.Mahmudov shunday yozgan edi: "...tilda xalqning urf-odati, yashash tarzi, iqtisodiy ahvoli, qisqasi, xalqning bor-budi, boʻy-basti aks etadi. Muayyan xalqning tilini bilish uning butun borligʻini anglash demakdir. Muayyan xalq tilining mazmun-u mohiyatini idrok etish shu xalqning tarixi-yu kelajagini idrok etish demakdir"[3]. Tilda evfemizmlarning qoʻllanishi, odatda, dagʻal maʼnoli birliklarning salbiy taʼsiridan qochish, tinglovchi uchun nutq jarayonida muloyimlikni berish kabi oʻziga xosliklar bilan belgilanadi. Evfemizmlarning yana bir jihati borki, u soʻzlovchining, soʻzlovchi mansub xalqning yuksak madaniyatidan, etnomadaniy axloqiy meʼyorlaridan darak beradi. Oʻzbek tilida *vafot etmoq, olamdan oʻtmoq, koʻz yummoq, rihlat qilmoq, ruhi osmonga parvona boʻlmoq, mangu orom topmoq*; rus tilida *boshqa dunyoga ketmoq* (уйти в мир иной); inglizlarda *koʻpchilikka qoʻshilmoq, romashka terishga ketmoq, gʻarbga ketmoq*; xitoylarda esa aksincha ketmoq kam qoʻllanadi: *eski uyiga qaytmoq, Yan-van bilan uchrashmoq* kabi. Koʻrinib turibdiki, har bir evfemistik qoʻllashda shu xalqning oʻlim haqidagi dunyoqarashi aks etadi. Barcha xalqlar uchun yakdil bir holat borki, oʻlimni evfemistik nomlashda dunyo tashvishlaridan xalos boʻlish vajining mavjudligi: *найти вечный покой, обрести вечное успокоение, отыскать вечный покой* (mangu orom topmoq), tojik tilida *rāhat šodan, gonoodan, āramidan* (orom olmoq) *oʻlmoq* soʻzi oʻrnida qoʻllansa, *ārāmgāh* (oromgoh) qabriston, rus tilida esa vafot etgan odam *покойник* (dam oluvchi) deb ataladi [4].

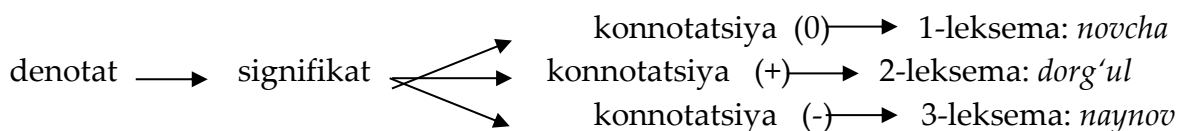
Bugungi kunda siyosiy, tibbiy evfemizmlar ham farqlanadiki, *negr* yoki *qora tanli* soʻzi oʻrniga *afroamerikalik*, *nogiron* soʻzi oʻrniga *imkoniyati cheklangan inson*, *koʻr* – *koʻrish imkoniyatini yoʻqotgan*, *kar-eshitish imkoniyatini yoʻqotgan*, *kambagʻal* – *ijtimoiy muhofazaga muhtoj kishi*, *defektologiya* – *maxsus pedagogika* kabi.

Sinonim leksemalarda maʼno aynanligi, umumiyligi boʻlishi bilan birga, semantik farqlilik ham mavjud boʻladi. Albatta, sinonimlarda semantik umumiylik semantik farqlikdan ustun boʻladi va sinonimiya maʼno umumiyligi asosida voqe boʻladi.

Semantik farqlik absolut sinonimlarda (leksik dubletlarda) kuzatilmaydi: *affiks* – *qoʻshimcha*, *tilshunos* – *lingvist*. Bunday sinonimlar koʻproq boshqa tillardan kirgan soʻzlar hisobiga voqe boʻladi. Sinonimik qatordagi leksemalar bir qancha umumiy semalarga ega boʻlishi bilan birga, semantik jihatdan quyidagicha farqlanishlarga ham ega boʻladilar:

1. konnotativ maʼnodagi farq;
2. denotativ maʼnodagi farq;
3. uslubiy farq;
4. qoʻllanishi davriga koʻra farq;
5. leksemalarning genealogik farqi.

1. **Konnotativ maʼnodagi farq.** Konnotativ maʼno (emotsional-ekspressivlik) nuqtayi nazaridan farqlanadigan sinonimlar aynan bir denotatni nomlaydi, lekin ularda ushbu denotatga boʻlgan munosabat farqli boʻladi: *novcha*, *norgʻul*, *naynov*, *daroz*. Bunday sinonimik qatorlarda atash semalari aynan, ifoda semalari har xil boʻladi. Demak, bu kabi sinonimik qatorlarda denotativ maʼno va denotativ maʼno asosida hosil boʻladigan signifikativ maʼno ham umumiy, aynan boʻladi. Farqlilik esa konnotativ (emotiv) maʼnoda yuz beradi:



Kulimsiramoq, *jilmaymoq*, *iljaymoq*, *irshaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq*, *irshaymoq* sinonimik qatoridagi hamma leksemalarning denotati bitta, umumiydir: ovoz chiqarmay xursandchilikni ifoda qilish uchun bajariladigan koʻz, lab harakati. *Jilmaymoq* ijobiy konnotativ maʼnoga, *iljaymoq*, *irshaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq*, *irshaymoq* esa salbiy konnotativ maʼnoga ega. Salbiy konnotativ maʼnoga ega sinonim leksemalar ham oʻzaro salbiylikning darajasiga koʻra farqlanadi. Masalan, *iljaymoq* sinonimida salbiylik darajasi kuchsizroq boʻlsa, *tirjaymoq* leksemasidagi salbiylik esa kuchliroqdir. Bu sinonimik qatorni H.Jamolxonov aniq misollar bilan quyidagicha tahlil qiladi: “Masalan, *jilmaymoq*, *iljaymoq*, *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarining barchasida bitta leksik maʼno – “ovoz chiqarmay miyigʻida kulish” hodisasini nomlash bor, ammo shu maʼno *jilmaymoq* leksemasida biroz ijobiy, *iljaymoq* leksemasida esa biroz salbiy boʻyoq bilan qoplangan, bu salbiy boʻyoq *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarida yana-da ortib boradi. Qiyos qiling: *U hamisha kulib, j i l m a y i b turadigan mehribon chehrani koʻrmadi* (M. Ism.). *Shoʻxroq qiz, yigitlar i l j a y i b, bir-biriga koʻz qisib qoʻyishadi* (“Mushtum”). *Fosih afandi boʻlsa... qora duldul ustida kuydirgan kalladay i r j a y b oʻtirar edi* (M. Ism.)

Fazliddin t i r j a y i b, egri-bugri tishlarining oqini ko'rsatdi. (O.) Lekin Murzin hayrat qolib: "U emas-ku!"-degan edi, kommandant: "Adashmang, aynan o'zi" – dedi surbetlarcha i s h s h a y i b. (Sh.) Yer yutgurlar, nima qilib i r s h a y i b turibsizlar, huv, ko'zlaring teshilsin! – dedi xotinlardan biri (M. Os.) [5].

Ijobiylik yoki salbiylikning oshib va aksincha, kamayib borishi asosida sinonimik qatordagi leksemalar darajalanishi mumkin:

oraz – jamol – chehra – diydor – yuz – bet – aft – bashara – turq [6. 26].

+4 +3 +2 +1 0 -1 -2 -3 -4

Bunda darajalanish ijobiylikdan salbiylik tomon ortib bormoqda.

Salbiylikdan ijobiylikka yoki ijobiylikdan salbiylikka tomon darajalanuvchi sinonimik qatorlar asosan konkret semantikali leksemalarda kuzatiladi. Zero, inson hissiy bilishi mumkin bo'lgan obyektlarga nisbatan subyektiv munosabat bildirishi odatiy holat. Masalan, Nafisaning kulumsirash harakatini ko'ramiz, u juda chiroyli tabassum qilayotgan bo'lishi mumkin. Lekin uning nojoiz vaqtdagi kulgisi bizga yoqmaganligi uchun biz bu holatga nisbatan *tirjaymoq*, *irjaymoq*, *irshaymoq* so'zlarini qo'llaymiz. Bo'yning me'yordan balandligini ko'ramiz va uni *novcha* neytral so'zi bilan yoki *naynov*, *daroz* salbiy konnotativ ma'noli so'zlar bilan nomlaymiz. Demak, konkret so'zlarda sinonimik qatorlar ham salbiy, ham ijobiy konnotativ ma'noga asoslanishi mumkin. Yoki ulardan faqat bittasi mavjud bo'lishi ham mumkin.

Abstrakt so'zlarda emotsionallikka asoslangan sinonimik qatorlar deyarli uchramaydi. Zero, abstrakt tushunchalarni nomlashda ularga salbiy yoki ijobiy munosabat bildirish o'zbek tiliga xos emas. Masalan, *baxt*, *iqbol*, *tole*, *saodat* sinonimik qatorini tahlil qilsak, ushbu so'zlar ifodalayotgan signifikativ ma'no: «Hayotdan qoniqish holati». Hayotdan qoniqish hissiga salbiy munosabatda bo'lishning o'zi mantiqsizlikdir. *Baxtsizlik*, *badbaxtlik*, *tolesizlik* so'zlari ifodalayotgan ma'noga esa ijobiy munosabatda bo'lish mumkin emas. Demak, ayni bir abstrakt tushunchaga nisbatan ham salbiy, ham ijobiy munosabatda bo'lish mumkin emas.

Lekin emotsionallik jihatidan neytral so'z bilan birga salbiy ma'noli so'zlardan tashkil topgan sinonimik qatorlar juda kam bo'lsa-da uchraydi. Masalan, *taqdir*, *qismat*, *yozmish*, *pehana*, *nasiba*, *ko'rgilik* sinonimik qatorida *taqdir* emotsionallik jihatdan neytral hisoblansa, *ko'rgilik* so'zida salbiy munosabat mavjud.

Abstrakt sifatlarning sinonimik munosabatida ham abstrakt otlar kabi bitta sinonimik qatorda ijobiy va salbiy konnotatsiya uchramaydi. Masalan, konkret sifatlardan *novcha*, *semiz*, *ozg'in* kabi leksemalar hosil qilgan sinonimik qatorlarda konnotatsiyaning ijobiylikdan salbiylikka yoki salbiylikdan ijobiylikka darajalanishi kuzatilsa, abstrakt sifatlarda salbiylik yoki ijobiylikning o'zini darajalanishi kuzatiladi. Masalan, *ayyor*, *mug'ombir*, *hiylagar*, *quv*, *ustomon*, *makkor*, *dog'uli*, *mo'ltoni*, *qilviri*, *shayton*, *tulki*, *tullak*, *qirriq*, *xirpa*, *maston* sinonimik qatori ushbu fikrimizga isbot bo'la oladi [7]

2. Denotativ ma'nodagi farq. Ayrim sinonim leksemalarning denotatida ham sezilarsiz farq bo'ladi va o'z-o'zidan signifikativ ma'noda ham farq mavjud bo'ladi.

Denotativ ma'nolari bilan farqlanuvchi sinonimlarda bir xil, umumiy atash semalari mavjud bo'ladi. Farqlilik esa bir denotativ sema doirasida kuzatiladi. Sinonimik qator leksemalari bitta semaning turli darajalarini ifodalaydilar va shu asnoda farqlanadilar. *Kuchli*, *baquvvat*, *zabardast* sinonimik qatorida «jismoniy kuchga egalikning ortiqligi» *kuchlidan zabardastga* tomon darajalanyapti. Bu kabi sinonimik qatorlarda atash semasi bilan birga ifoda semasining ham

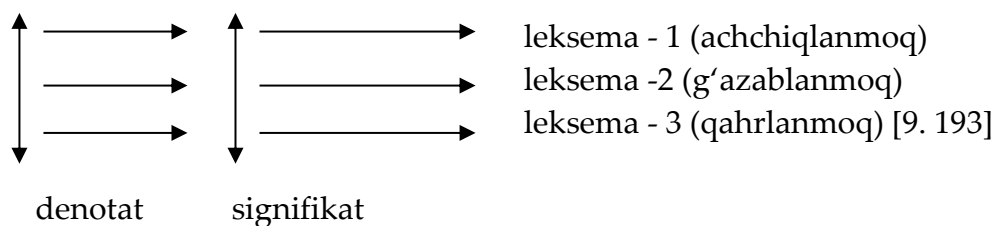
darajalanib borishini ko'rish mumkin. Masalan, zukkolik belgisining (denotativ) tadrijiy kamayib borishiga salbiy munosabatning (konnotativ) oshib borishi darajalari to'g'ri keladi:

Zukkolikning kamayib borishi (denotativlik)					
0	-1	-2	-3	-4	-5
sodda	ovsar	go'l	laqma	pandavaqi	merov
0	+1	+2	+3	+4	+5
salbiy munosabatning oshib borishi (konnotativlik)					

Sinonimiyaning bu turini ayrim tilshunoslar ma'nodoshlik munosabati deb hisoblamaydilar. Bunday ma'no munosabatini mazmuniy graduonimiya deb baholaydilar.

Shu o'rinda sinonimiyaning chegarasi masalasi kelib chiqadi. Agar nominatsiya bir denotat yoki tushunchadan tashqariga chiqar ekan, bunda sinonimiya barbod bo'ladi.

Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi hammamizga ma'lum. Xuddi shunday sinonimik qatorlardagi ma'no darajalarining farqini ortib borishi mazkur birliklarning sinonimiya munosabatini bartaraf qiladi. Masalan, «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati»da *jahl, achchiq, g'azab, qahr, zarda* sinonimik qatori berilgan. Jumladan, lug'atda shunday keltiriladi: Nojo'ya xatti-harakatga yoki voqea-hodisaga qarshi kuchli darajada qo'zg'algan his-tuyg'u va shunday his-tuyg'uning ifodasi. *G'azab, qahr* so'zlarida belgi darajasi kuchli. *Zarda* nojo'ya, yoqmaydigan ish, xatti-harakatga javob tarzida ifoda etilgan jahlni bildiradi [8. 97]. Bizningcha, *jahl, achchiq, g'azab, qahr, zarda* leksemalarini sinonim deyish biroz munozarali. Chunki bu besh leksema bir xil voqelikni nomlay olmaydi. Diqqat qilinsa, *qahr* va *zarda, qahr* va *achchiq, g'azab* va *zarda, g'azab* va *achchiq* leksemalarining qiyosiy tahlili ularni sinonim deb belgilashga imkon bermaydi. Ular alohida-alohida voqelikni nomlamoqda. *Qahr* va *zarda* leksemalarini qiyoslar ekanmiz, *qahr* nojo'ya xatti-harakatga yoki voqea-hodisaga qarshi kuchli darajada qo'zg'algan hissiyot va ruhiy holatni ifodalaydi. Mazkur ruhiy holatda inson muayyan vaqt davomida bo'lishi mumkin (Bu voqeani eshitib, uning qahri keldi). *Qahr* leksemasi yana insonga xos barqaror xususiyatni ham bildirishi mumkin. Masalan, *Asadbek qahri qattiq odam* kabi bog'lanishlarda insonning xususiyatini aks ettirmoqda. *Zarda, achchiq* leksemalari esa kuchli darajada qo'zg'algan hissiyot va ruhiy holatni ifodalamaydi. Ular nojo'ya xatti-harakatga yoki voqea-hodisaga qarshi qo'zg'algan kuchli bo'lmagan beqaror, vaqtinchalik emotsional holatni ifodalaydi. Bu emotsional holat muayyan vaziyatdan tashqarida mavjud bo'lmasligi mumkin. *Achchiq, g'azab, qahr* so'zlaridan yasalgan *achchiqlanmoq, g'azablanmoq* va *qahrulanmoq* fe'l leksemalarning denotativ planda ham farqli ekanligini A.Sobirov quyidagi chizma orqali ko'rsatib beradi:



4.1 –rasm. Sinonimlarda denotatning farqlanishi

Chizmaga e'tibor berilsa, uchta leksemaning denotati ham, signifikati ham bir-biridan farqli alohida chiziqda berilgan. Darhaqiqat, mazkur farqlilik sinonim bo'lmagan so'zlarga xosdir.

Agar soʻzlar oʻzaro sinonimik munosabatda boʻlsa, chizma oʻzgacha maʼno kasb etadi. (yuqoridagi 2-jadval)

1. Uslubiy farq. Sinonim leksemalar tilning qanday uslubiga xosligiga koʻra oʻzaro farqlanadilar. *Buloq, chashma* sinonimlaridan *buloq* oddiy soʻzlashuv uslubiga xos boʻlsa, *chashma* badiiy uslubga xos. Sinonimik qatorlar uslubiy tanlash uchun imkoniyat sanaladi. *Tayyor, muhayyo, shay, taxt, hozir* sinonimik qatorida *muhayyo* badiiy uslubga, *taxt* esa soʻzlashuv uslubiga xosdir.

2. Qoʻllanishi davriga koʻra farq. Sinonimik qatorlar qoʻllanish davri nuqtayi nazaridan farqlanuvchi leksemalardan ham shakllanishi mumkin. Lekin bu kabi sinonimik qatorlar barqaror boʻlmasdan, muayyan vaqtdan keyin yoʻqolib ketadi. 1974-yilda tuzilgan sinonimik lugʻatdagi *tushkunlik, tanazzul* sinonimik qatoriga eʼtibor qaratamiz. “Taraqqiyot darajasida orqaga qaytish, pasayish. Tanazzul kitobiy. Tushkunlik soʻzi yakka shaxsning ruhiy, axloqiy yoki boshqa jihatdan pasayishi, susayishini bildirish uchun ham qoʻllanadi” [8. 198]. Tilning ijtimoiy mohiyati til taraqqiyoti uchun juda ham sezilarsiz boʻlgan bir necha oʻn yilliklar ichida mazkur *tushkunlik* soʻzining *tanazzul* soʻzi bilan sinonimiyasini bartaraf qilgan. Bugungi kunga kelib, *tushkunlik* soʻzi ruhiy holatga nisbatan ishlatilsa, taraqqiyotdagi orqaga ketish holatiga nisbatan esa *depressiya* soʻzi qoʻllanmoqda. *Tushkunlik* soʻzining mazkur maʼnoda uzoq yashamasligiga sabab esa ushbu maʼno rus tilidan toʻgʻridan toʻgʻri zoʻraki kalka qilinganligidadir. Yoki *tamomlamoq, tamom qilmoq, tugatmoq, sop qilmoq, soplamoq, bitirmoq, ado qilmoq, yoʻqotmoq, yoʻq qilmoq, quritmoq* sinonimik qatorida esa *soplamoq, sop qilmoq* leksemalari eski qatlamga xos boʻlib, bugungi kunga kelib *soplamoq* soʻzi deyarli ishlatilmaydi.

3. Leksemalarning genealogik farqi. Sinonimik qatorlar soʻzlarning genealogik tabiati bilan ham farq qiladi. Oʻzbek tilida oʻz qatlam va oʻzlashgan qatlamga oid soʻzlar sinonimligi tabiiy holdir. Masalan, *quyosh – oʻftob* sinonimiyasida *oʻftob* fors-tojik, *quyosh* oʻz qatlamga mansub. Odatda, muayyan tilda turli qatlam soʻzlari sinonimiya hosil qilsa, semantik farqlilik kamroq kuzatiladi, absolut sinonimlar shunday qatorlarda mavjud boʻlishi kuzatiladi. Lekin absolut sinonimiya tilda juda kam uchraydi, oʻzbek tiliga sinonimiyaning bu turi deyarli xos emas. Masalan, turkiy va fors-tojikcha *barg* va *yaproq* sinonimiyasida ham semantik struktura aynan boʻlishi bilan birga, uslubiy xoslangan nuqtayi nazaridan farqlanish mavjud: *barg* soʻzi oddiy soʻzlashuv uslubiga, *yaproq* badiiy va publitsistik uslubga xosdir.

Oʻzbek tilida oʻzlashgan soʻzlardan iborat sinonimik qatorlar ham mavjud. Masalan, *maqsad, niyat, muddao, murod* sinonimik qatoridagi barcha soʻzlar arab tilidan oʻzlashgan soʻzlardir. *Sevgi, muhabbat, ishq* sinonimik qatorida *sevgi* oʻz qatlamga mansub boʻlib, *muhabbat* va *ishq* arab tilidan oʻzlashgan soʻzlardir. *Baxt, iqbol, tole, saodat* sinonimik qatorida *saodat, iqbol* va *tole* soʻzlari arab, *baxt* soʻz esa fors-tojik tilidan oʻzlashgan. *Aql, bosh es, miya, kalla* sinonimik qatorida *bosh, es, miya* turkiy soʻzlar boʻlib, *aql* arab tilidan, *kalla* fors-tojik tilidan oʻzlashgan soʻzlardir.

Xulosalar

Sinonimiya tilning boy ekanligini belgilovchi koʻrsatkichlardan biridir. Sinonimiya til egalarining kognitiv rivojlanish darajasini, shu bilan birga tilning rivojlanishini ham belgilaydi. Sinonimlardan foydalanish subyektiv munosabatni aniq berishga, semantik belgilarni boʻrttirib koʻrsatishga, semantik farqlarni aniqlashtirishga yoki moʻtadillashtirish, uslublarni shakllantirishga xizmat qiladi.



Sinonimlar nutqdagi vazifalar deb quyidagilar ajratiladi: nutqni betakror bo'lishi uchun bir so'zni o'rnida boshqasini qo'llashga imkon beradi; semantik farqlarni aniqlaydi; belgini kuchaytirib beradi; subyektiv munosabatni ifodalaydi.

Adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Darslik. –Toshkent: Universitet, 2006. – 68 b.
2. Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар семантикаси. Монография. – Тошкент, 2022. – 50-51 б.
3. Маҳмудов Н. Тил. –Т.: Ёзувчи, 1998. – 3 б.
4. Hakimova M. O'zbek tilida evfemizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari. O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2021. –34 b.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent: Talqin, 2005. – 279 b.
6. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Тошкент, «Фан», 1995. – Б. 26, 27.
7. Ҳақимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Монография. –Тошкент, 2019. – Б. 185.
8. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 97, 198.
9. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш. Филол. фанлари докт. ...Дисс. – Тошкент, 2005. – Б. 193.
10. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2010.